

**“БУХОРО” АТАМАСИ ХУСУСИДА ТАРИХЧИ СУҒДШУНОС
ОЛИМНИНГ ЯНГИ МУЛОҲАЗАЛАРИ**

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.5.5.003>

*Отахўжаев Азимхўжа,
тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон ФА Тарих институти
бош илмий ходими*

Аннотация. Мазкур мақолада қадимги тиллар, хусусан суғдий, хитой, форс тиллари таҳлили орқали Суғд тарихий-маданий ўлкаси ва суғдий давлатчиликнинг ажралмас қисми бўлган Фарбий Суғд – Бухоро воҳасининг географик ўрни нуқтаи назаридан “Бухоро” шаҳри ва воҳаси атамасининг келиб чиқishi таҳлил этилган. Атаманинг суғдий тилдаги янгича талқини илмий мулоҳаза учун ўртага ташиланган ва “Бухоро” атамага тарихий тилшунослик нуқтаи назаридан изоҳ берилган. Бунда атаманинг бошқа тилларда номланиши ва бухороликларнинг қадимги ва илк ўрта асрлардаги тили суғдийда бир неча номларда аталишининг ўзига хос жиҳатлари таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Бухоро, Пуҳар, Фарбий Суғд, Бухоро воҳаси, Зарафшон, Нумичкат, Фаробдиз, археология, манба, суғдий тил, хитой тили, форсий тил

**НОВЫЕ ВЗГЛЯДЫ СОГДИЙСКОГО ИСТОРИКА НА ТЕРМИН
«БУХАРА»**

*Отаходжаев Азимходжа,
доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник
института Истории Академии наук Узбекистана*

Аннотация. В данной статье анализируется происхождение термина «Бухара» с точки зрения географического положения Согдийской историко-культурной области и Западно-Согдийско-Бухарского оазиса, являющегося неотъемлемой частью согдийской государственности через древние языки, в частности согдийский, китайский и персидский. На научное рассмотрение была выдвинута новая интерпретация термина в согдийском языке, а термин «Бухара» объяснен с точки зрения исторической лингвистики. Анализируются особенности именования термина в других языках и тот факт, что древний и раннесредневековый язык бухарцев назывался несколькими именами на согдийском языке.

Ключевые слова: Бухара, Пуҳар, Западный Согд, Бухарский оазис, Заравшан, Нумичкат, Фаробдиз, археология, источник, согдийский язык, китайский, персидский

**NEW VIEWS OF THE HISTORIAN SUGHD SCHOLAR ON THE
TERM «BUKHARA»**

*Otaxujayev Azimxujay,
doctor of historical sciences, professor, AS Uzbekistan chief research fellow of
the institute of History*

Abstract. This article analyzes analyzes the origin of the term «Bukhara» in terms of the geographical location of the Sughd historical and cultural region and the West Sughd - Bukhara oasis, which is an integral part of the Sogdian statehood through ancient languages, in particular Sogdian, Chinese and Persian. A new interpretation

of the term in the Sogdian language was put forward for scientific consideration, and the term «Bukhara» was explained from the point of view of historical linguistics. It analyzes the peculiarities of the naming of the term in other languages and the fact that the ancient and early medieval language of the Bukhara people was called by several names in Sogdian.

Keywords: Bukhara, Pukhar, West Sughd, Bukhara oasis, Zarafshan, Numichkat, Farobdiz, archeology, source, Sogdian language, Chinese, Persian.

Зарафшон водийси қуйи оқимида жойлашган шаҳарлар орасида Пойкент шаҳри каби Бухоро шаҳри ҳам асрлар давомида мазкур ҳудудда ўзига хос ўрин тутиб келган. Тарихий географик ўрнига кўра, Бухоро воҳаси – Ғарбий Суғднинг марказига айланган Бухоро шаҳри юртимиздаги энг қадимий шаҳарлар сирасига киради. Археолог олимларнинг изланишлари натижасида шаҳар ўрнида илк аҳоли манзилгоҳлари пайдо бўлганлигига деярли 3 минг йил бўлган. Шаҳар асосини эса учта алоҳида-алоҳида манзилгоҳлар ташкил этган. Булар манбаларда «Навмичкат – янги жойдаги шаҳар», «Фаробдиз - Фароб бўйидаги қалъа» ва «Бухоро» номлари билан келтирилган.

Бухоро шаҳри на фақат Турон замин халқлари тарихида, балки бутун Шарқ халқлари тарихида ўзига хос ўрин тутган. Бу ҳақда хитой, араб, форс, суғдий ва туркий тиллардаги манбалар қизиқарли маълумотлар қолдирган. Жумладан, хитой манбаларида Бухоро воҳаси, яъни Ғарбий Суғд - «Ан, Анго - Ан давлати», «Ги» шаклида, Бухоро шаҳрининг номиёса - «Бу-хо, Бу-гэ, Бухало» шаклларида милодий 7 – асрга оид «Тан-шу» солномасида қайд этилган. Араб манбаларида шаҳар нисбалар орқали келтирилади. Масалан, Араб халифалиги истилоси давридаги манбаларда шаҳар ҳимояси мустаҳкам бўлганлиги учун «Мадинат ус-суфия» - «Мисшаҳар», шаҳар аҳлининг машғулотига нисбатан «Мадинат ут-тужжор» - «Савдогарлар шаҳри», ислом дини маркази сифатидаги ўрнига қараб эса, «Фоҳира» - «Фаҳрли шаҳар» каби номлар билан ифодаланган. Форс манбаларига суянган ҳолда баъзи тадқиқотчилар «Боҳайра-кўл», «боҳар» - «буғ, буғланиб турувчи» маъноларидан Бухоро этимологияси келиб чиққан деган қарашларни берадилар. Айнан Бухоро аҳлининг қадимий тили суғдий тилида эса Бухоро - «Пухар» шаклида учрайди. Мазкур атаманинг суғдий изоҳи доирасида мулоҳаза юритиш, ҳақиқатни англашга ёрдам беради. Шулардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, «Бухоро» атамасишаҳар ва воҳага нисбатан қачондан қўлланилган ва қандай маънони ифодалаши ҳануз тадқиқотчилар орасида турли талқинларда берилмоқда. Бу ҳақда ҳанузгача ягона фикр мавжуд эмас.

В.В. Бартольд ва А. Муҳаммаджонов каби олимлар Бухоро ва Нумичкат (хитой манбаларидаги Нюми) дастлаб алоҳида-алоҳида шаҳар бўлиб, кейинчалик уларнинг ҳудуди ўзаро қўшилиб кетганлигига ишора қилишади. Маълумотларга қараганда, биргина Нумичкатнинг ўзи бешта мустаҳкам қалъадан иборат бўлган. Шу боис ҳам хитой манбаларидаги Нюми - Нумичкат, Бу-хо – Бухорога нисбатан қадимийроқ эканлиги айтилади. Нюми 5-аср манбаларида, Бу-хо эса милодий 630-йилларда юртимизга сайёҳат қилган хитойлик сайёҳ ва миссинер Сюан Цзаннынг «Хотиралар»ида тилга олинади [1]. Суғдий ёзма ёдгорликлар ва Бухорхудодлар зарб эттирган тангаларда Пухар - Бухоро атамасиасосан 7 - 9 – асрларга оид ёдгорликлар саналади. 8 – асрга тааллуқли Турк хоқонлигига мансуб Култегин битигида «Буқарак» - «бухоролик» истилоҳиэслатилади [2].

Турли даврларга мансуб тадқиқотчилар орасида юқорида айтганимиздек,

Бухоро атамаси ҳақида турлича фикрлар шаклланган. Жумладан, В.В. Бартольд илгарисурган санскритча «вихара» - «ибодатхона» талқини бизнингча ўзини кўп ҳамоқламайди. Чунки суғдий тилда кўплаб санскритча сўзлар суғдий тилли буддавий матнларидасоқланган. Санскритча «в» билан бошланувчи атамалар ва сўзлар фақат шу товушни билдирувчи сўзлардагина қўлланган ва «п»га айланиш ҳолати кузатилмайди. Шу боис ҳам «вихара»ни Бухоро деб талаффуз қилиниши мумкин эмасдек кўринади. Қолаверса, Бухоро шаҳрида бу давийлар ибодатхонаси бўлган лиги ҳамхали ўз тасдиғини топгани ўқ. Аслида хитой манбаларида Бу-хоёки Бу-гэ дейилиши маълум асосга эга. Хитой тили қонуниятига кўра, жарангсиз «п» ўрнига жарангли «б» ишлатилиши кузатилади. Масалан, Пекиннинг хитойча «Бэйцзин» деб талаффуз қилинишини ҳам мисол қилиш мумкин. «Бу-хо» каби номланишлар хитой тили қонуниятларига мослаштирилган бўлиши керак.

Ўзбек тарихчиси А. Муҳаммаджонов фикрича, Бухоро суғдча «Буғоро», яъни «тангри жамоли» деган маънони англатади [3]. Аммо суғдий тил нуктаи назаридан бу атама ҳам изоҳ талаб қилади. Чунончи суғдий тилда «худо» «бағ\вағ» шаклида учрайди. Қолаверса, суғдий тилда «оро»-«ораз» - жамол маъносига даги сўз йўқ. Шуларни эътиборга олиб, «Бухоро» атамасини соф суғдий тил доирасид а таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз.

Азалдан маҳаллий аҳоли ўз турар-жойларини номлашда табиий рельеф, географик муҳит каби тасаввурлар орқали сифатлаш, белгилаш билан ишюритган. Агар «Суғд» ва «Бухоро» атамалариникиёслайдиган бўлсак, ҳар икала атама деярли бир хил табиий-географик муҳитни ифодаловчи мазмун беришининг гувоҳи бўламиз. Дастлаб «Суғд» атамаси ҳақида, европаликолим В. Томашек ва тожик олими Б. Ғофуровлар илгари сурган «суғд - сухтан - ялтирамоқ, товланмоқ, нурсочмоқ» маъноларида қандайдир номутаносиблик бордек кўринади. Аслида «суғд» атамаси О.И. Смирнова илгарисурганидек ҳамда «Бурхоний Қатий» ва «Ғиёсул-луғат» асарларида келтирилганидек, яъни «суғд – сув йиғиладиган паст текислик, ўтлоқ, серсув жой» маъносини бериши ҳақиқатга яқин [4]. Биз буни суғдий тил қонуниятлари асосида исботлашга уринамиз.

Бу атама дастлаб Зарафшоннинг куйи оқимига нисбатан ишлатилган, сў нгра атаманинг моҳияти кенгайиб бутун Зарафшон vodiysigani нисбатан қўлланил ган. Шу ҳудудда яшовчи турлитилларда сўзлашувчи (асосан маҳаллий ўтrockва кўчманчи, ярим кўчманчи туркий ва шарқий эроний тилли) туб аҳоли умумий ном билан «суғдлиқлар» дебаталган [5]. Хатто бу атама форс-тожик тилидаги «суғуд – текис ботқоқ ер, ишлов берилган сувли ер» маънолари га ҳам мустушади. Суғдий тили «Муғархиви ҳужжатлари» да «суғудианежай - суғудли – сувли жой» маъносию номанбаларидаги «Согдиана – Суғдери» атамаси мазмунига яқин келади. Бу эса мазкур атамани лоддан аввалги 1 минг йиллик иккинчи ярмида шаклланиб улгурганлиги эҳтимоли бор.

Бухоро атамасини изоҳлашдан аввал, ўрта асрлар муаррихи Абубакр Муҳаммад Наршахийнинг «Бухоро тарихи» асарида келтирилган ушбу сатрларни берамиз: «Ҳозирда Бухоро (ўрнашган) бумавазе, (илгари) ботқоқлик бўлиб, унинг баъзи ерлари тўқайзор, дарахтзор ва кўкалам зор ташкил этган. Айрим жойлари эса шундай бўлганки, бирон ҳайвон ҳам оёқ қўйишга жой топа олмаган. Бунинг сабаби шуки, Самарканд томонидаги вилоятлар датоғларда қор эриб, суви (оқиб келиб) ўша жойга йиғилиб ётар эди» [6]. Мазкур таъриф бизнинг юқоридаги изоҳимизга бир қадар ойдинлик

киритса ажаб эмас.

Юқорида айтганимиздек, суғдий тилли манбаларда Бухоро “Пухар” шаклида учрайди. Суғдий тилда «пу-» инкоролдқўшимчаси бўлиб, ўзбектилидаги «бе-, но-, -сиз» каби инкор қўшимчаларига москелади. «Хар \ ғар» - «тоғ, тепалик, уюм» (ўзбектилидаги «ғарам - уюм» каби) маъноларни англатади. Шундан келиб чиқиб, суғдча “пухар - тоғсиз, текислик жой» маъносида деган мулоҳазада миз. Қолаверса, суғдий тил талаффузида «п» ёзув шаклининг «б» талаффуз қилиниши ҳолати ҳам учрайди. Масалан, Путта - Будда, Пилка - Билга, праман – браҳман каби.

Энди бу атама кимлар томонидан жорий этилганлиги хусусида баъзи тадқиқотчиларнинг фикрига эътибор берсак. В.А. Лившиц ва бошқа шарқшунослар тахминича, «пухар» атамаси асли суғдийлар томонидан киритилмаган. Буатамани 5 – асрда суғдий тилини қабул қилган эфталийлар киритганлар [7]. Улар эса суғдча Пухарни ўз талаффузларига мослаб Бухар(а) деб атаганлар. Аммо ёзув шакли «пухар» бўлиб қолаверган. Бу ўзига хос «идеограмма» ҳосил қолган. Сўнгра илк ўрта асрлардан бошлаб араб ва бошқа ўрта аср манбалари асос сифатида талаффуз шаклини қабул қилишган кўринади. Шу боис ҳам хитой манбаларидаги илк шакли Нюмива сўнгра 5 – асрдан кейин Бу-хэ - Бухоро деб юритилишида ҳам асос борга ўхшайди.

Хулоса қилиб айтганда, кўхна ва табаррук Бухорои шариф тарихининг энг серкирра лавҳаларини ёритишда ҳали кўп тадқиқотлар олиб борилиши керак бўлади. Қолаверса, Наршахий ибораси билан айтганда: «Бухоро деган ном номларнинг ҳаммасидан ҳам машҳуррокдир». Бу ном Ғарбий Суғднинг ва Бухоро воҳаси бош шахрининг асрий номидир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Бартольд В.В. Бухара. Соч. III. - М: 1965. С. 378
2. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. 112-бет
3. Муҳаммаджонов А. Қадимги Бухоро. - Т: 1991. Б. 50
4. Смирнова О.И. Каталог монет с городища Пенджикента - М.: 1954. С. 371
5. Наршахий. Бухоро тарихи. - Т: Камалак. 1991. 90-бет
6. Отахўжаев А. Ғарбий Суғднинг суғориш тармоқлари билан боғлиқ атамалар хусусида // O‘zbekiston tarixi, 2005. № 3. – 3–12-бетлар
7. Лившиц В.А. и др. О древней согдийской письменности Бухари \ ВДИ. 1954. №1. С. 155-157